

Roman van de geschiedenis, geschiedenis als roman

Karl Schlögel's bijdrage aan de Europese stadsgeschiedenis

Russian studies is een vakgebied dat niet bepaald bekend stond voor zijn methodische en theoretische innovaties. Sinds het uiteenvallen van de Sovjet Unie in 1991 is die situatie drastisch veranderd en ontpopte deze discipline zich als een waar laboratorium van vernieuwing op velerlei terrein. Karl Schlögel, hoogleraar Oost-Europese Geschiedenis aan de Viadrina Universiteit in Frankfurt (Oder), heeft sinds de tweede helft van de jaren tachtig een belangrijke bijdrage geleverd aan de recente 'renaissance' van *Russian studies* binnen de historische wetenschappen, ondermeer door de eigenzinnige wijze waarop hij de categorie 'ruimte' tot uitgangspunt van zijn onderzoek naar de Oost-Europese (stads) geschiedenis heeft gemaakt. In deze bijdrage wordt de betekenis geanalyseerd van twee van zijn belangrijkste studies: de vroege monografie over St. Petersburg als hoofdstad van de 'Russische Moderne' (1988) en zijn recente voorstelling van Moskou, als hoofdstad van de 'Sovjet Moderne' waar, aan het eind van de jaren dertig terreur, angst en droom in een schier onontwarbare kluwen samen kwamen (2008).

Onderverstedelijking

Rusland is een land van grote steden. Toen de Sovjet-Unie in 1991 uiteenviel, waren er welgeteld dertien steden met meer dan één miljoen inwoners. De grootste daarvan was Moskou met bijna negen miljoen, gevolgd door Leningrad – het huidige St. Petersburg – dat aan het eind van de jaren tachtig nipt op vijf miljoen mensen uitkwam. Tien jaar later hadden Rusland en de overige Sovjetlanden zeven steden met meer dan twee miljoen inwoners, met wederom Moskou als koploper (8.4) en St. Petersburg royale tweede (4.6). Halverwege 2009 telde Moskou 10.470.000 inwoners en daarmee is ze de grootste en tevens de snelst groeiende stad in het huidige Europa. Deze urbane dynamiek, gekenmerkt door een verbazingwekkend vermogen van steden in Centraal en Oost-Europa om zich te herstellen na een lange periode van diepe crisis – die van de ongeëvenaarde destructie tijdens de Tweede Wereldoorlog en van vier decennia totalitair bewind eindigend in een postsocialistische crisis zonder weerga –, staat echter niet op zichzelf. Wat Rusland betreft, lijkt het een wezenlijk kenmerk te zijn van het urbanisatiepatroon vanaf de nadagen van het Russische Keizerrijk.¹

Het gaat om een opeenvolging van spectaculaire mutaties, met als eerste de groei van de twee 'hoofdsteden' St.Petersburg en Moskou en de opkomst van een aantal nieuwe

1 'Trends in transition economies' in: *State of the world's cities 2004/5. Globalization and urban culture* (UN-Habitat 2004) hoofdstuk 7; I. Molodikova en A. Makrova, 'Urbanization patterns in the post-Soviet era', in: K. Stanilov (ed.), *The post-socialist city. Urban form and space. Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Leiden 2007) 53-70.

industrie- en handelssteden als kernstuk van een breed geschakeerd economisch en sociaal moderniseringsprogramma. Deze evolutie begon na de grote hervormingen van 1861, maar kwam door de Oktoberrevolutie van 1917 en de daaropvolgende burgeroorlog abrupt tot stilstand. In 1929 was de urbanisering van (Sovjet) Rusland – in termen van openbaar bestuur, huisvesting, stedelijke infrastructuur en publieke voorzieningen – niet veel verder dan in 1914, het begin van de Eerste Wereldoorlog. De tweede urbane transformatie vond plaats in de jaren dertig van de twintigste eeuw, toen in het verlengde van de door Stalin afgedwongen grote collectiviseringsgolf, de agrarische revolutie werd gevolgd door een urbane revolutie zonder weerga. In een periode van dertien jaar (1926-1939) groeide de stedelijke bevolking in de Sovjet-Unie van 26.3 naar 55.9 miljoen, in tijd gemeten de grootste urbane explosie die de wereld tot dat moment had gekend. De groei zette ook in de periode daarna door: in 1969 woonden er meer dan 100 miljoen mensen in steden, een verviervoudiging ten opzichte van het begin van de jaren twintig.² Tegenover deze kwantitatief massale stedelijke groei staat een omgekeerd evenredige, kwalitatieve modernisering van stedelijke instituties, politiek, bestuur en technische uitrusting. Hoewel stedelijke planning integraal onderdeel uitmaakte van de nationale economie en de beheersing van stedelijk groei tot de kern van het planningsrepertoire van de Sovjet-Unie behoorde, namen steden in werkelijkheid een aan de industrialisatie ondergeschikte positie in. Aan de lokale sovjets werd overgelaten om oplossingen te vinden voor de technische, bestuurlijke en sociale problemen die een urbanisatie van een dergelijke omvang nu eenmaal stelt. Het uiteindelijke resultaat was een voortzetting van de praktijk van tsaristische stedelijke cultuur: die van verwaarlozing, sociale neergang en fysiek verval op alle fronten – een toestand van chronische crisis die nog verder verergerd werd als gevolg van de voor de steden catastrofale omstandigheden in de Tweede Wereldoorlog.

Aan deze situatie van ‘onderverstedelijking’, waarbij economische groei en maximalisering van industriële investeringen niet leiden tot stedelijke ontwikkeling maar, integendeel gepaard gaan met lage stedelijke investeringen en een zwakke stedelijke dynamiek door overheidscontrole van zowel de woningmarkt als van private consumptie, kwam een onverwacht einde in 1991 door het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. Sedert die maakt Rusland opnieuw een ongekend ingrijpende urbane transformatie door, die geheel in het teken staat van de overgang van een straffe commando-economie naar een neoliberale markteconomie. Een ontwikkeling die gedurende de eerste tien jaar de Russische samenleving in een ongekend diepe economische en sociale crisis stortte, welke dieper en langduriger was dan die tijdens de Grote Depressie in 1929.³ De nieuwe Russische republiek koos na de val van het communisme weliswaar voor een vrije markteconomie, maar met handhaving van een krachtige centrale sturing op economisch en vooral politiek gebied. Dit in tegenstelling tot de meeste Midden-Europese en Baltische staten waar meer ruimte ontstond voor pluralistische, democratische instellingen. De chaos en crisis van de eerste tien jaren bracht Rusland in een soort Wild West toestand: een dramatische daling van het bruto nationaal product, een stijging van

2 W.L. Blackwell, ‘Modernization and urbanization in Russia: a comparative view’, in: M.F. Hamm (red.), *The city in Russian history* (Lexington, Ken. 1976) 291-330; I. Szeleny, *Urban inequalities under state socialism* (Oxford 1983).

3 S. Hirt en K. Stalinov, *Twenty years of Transition. The evolution of urban planning in Eastern Europe and the former Soviet Union, 1989-2009* (UN-Habitat. Human Settlements Global Dialogue Series, 5) (Nairobi 2009) 1.

de werkeloosheid, een torenhoge inflatie en vooral een afname van de levensstandaard, mede door het wegvallen van bestaande sociale vangnetten. Welke veranderingen – in positieve en negatieve zin – de versnelde globalisering in een postcommunisme samenleving teweeg bracht, werd pas goed zichtbaar in de steden. Daar manifesteerde de eerste acte van transitie zich in privatisering van de woonruimte, herstel van eigendomsrechten van onroerend goed en in commercialisering van stadscentra. Processen die grotendeels plaatsvonden aan de hand van een ‘laissez-faire planning’ die weinig greep had op de ondernemingen van een nieuwe klasse van ‘oligarchische kapitalisten’, met hun privé imperia op tal van gebieden zoals de bouw, media en sport. Aan het eind van de jaren negentig leken de ergste jaren van de radicale economische crisis voorbij en kwam een economische groei in beweging die Rusland anno 2009 tot ’s werelds elfde economie heeft gemaakt. Een ongekennde groeispurt die statistisch gezien goed zichtbaar is, maar waarvan de effecten op grote steden als Moskou en St. Petersburg veel minder bekend zijn als gevolg van de vele ‘informele sferen’ van het dagelijks leven in de post-sovjetstad.⁴

Weten en kijken

Met de recente urbane transformatie correspondeert een opmerkelijke ‘renaissance’ van de Russische stad in de geschiedwetenschappen, een trend die in 1991 voor het eerst werd gesignaleerd door Karl Schlögel in diens bundel: *Das Wunder von Nishnij oder die Rückkehr der Städte*. Achteraf een profetische titel, die niet alleen verwijst naar de hernieuwde belangstelling van westerse historici voor de geschiedenis van de Russische stad, maar vooral ook die van de Russen zelf welke zich manifesteert in het massaal op de markt komen van herdrukken van geïllustreerde monografieën, gidsen, kaarten, stadsbeschrijvingen en bronnenmateriaal uit de pre-Sovjetperiode. Stadsbewoners en lokale historici hebben – na veertig jaar onderbreking – de historische Russische stad weer ontdekt als object van identificatie, herkenning en continuïteit.⁵ Voor professionele (stads)historici betekende de herontdekking van de Russische stad een herstel van een rijke historiografische traditie met wortels tot aan het laatste kwart van de negentiende eeuw. Ook profiteert het historisch stadsonderzoek van de bevindingen van geografen, economen en sociologen die zich al vanaf de jaren zestig intensief met steden in de Sovjet-Unie hebben beziggehouden. In verreweg de meeste onderzoeken gaat het daarbij om ‘klassieke’ onderwerpen als stedelijke instituties, bevolkingsdynamiek, *civil society* of segregatie, meestal geïsoleerd bestudeerd met helemaal aan het eind de stad als neutrale variabele. Maar er zijn ook signalen van een geheel nieuwe trend. Uitgedaagd door de ‘vreemde wereld’ en het dramatische verleden van Midden- en Oost-Europese steden, zijn er (stads)historici die naast geschreven bronnen ook bijzondere waarde hechten aan de bewijslast van de visueel waarneembare stad. Aan de stad als plaats bij uitstek van *Einbruch der Geschichte*, waar de draden van

4 I. Oswald en V. Voronkov, ‘Die Transformation von St. Petersburg. Anmerkungen zur postsowjetischen Stadtentwicklung’, in: W. Siebel, *Die Europäische Stadt* (Frankfurt a/M 2004) 312-320; C. Humphrey, *The unmaking of Soviet life: everyday economies after socialism* (Ithaca 2002); C. Gdaniec, *Kommunalka und Penthouse. Stadt und Stadtgesellschaft in post sowjetischen Moskau* (Münster 2005).

5 K. Schlögel, *Das Wunder von Nishnij oder Die Rückkehr der Städte* (Frankfurt a/M 1991); W. Sperling en A. Kraus, ‘„Abenteurer des Lebens“. Karl Schlögel über die Vergegenwärtigung von Geschichte’, *Zeitenblicke*, 9:2 [27.08.2010], http://www.zeitenblicke.de/2010/2/sperling-kraus_schloegel/index_html.

Afbeelding 1: Karl Schlögel (1948).

van nieuwe registers in de geschiedwetenschappen en met zijn boeken de stadsgeschiedenis verrijkt heeft met de werkwijzen van de journalist, archeoloog en literator.⁶

de geschiedenis – die van een individu, een tijdperk of van een historische gebeurtenis – met elkaar zijn verknoot als in een roman met veel personages en karakters. Het is een aanpak waarin fysieke vertrouwdheid en omgang met de stad en stedelingen niet alleen complementair is aan, maar ook een verklarende functie heeft ten opzichte van de elders opgeslagen historische kennis. Stadsgeschiedenis als het samenkomen van flaneren, kijken en weten als grondslag voor de analyse van het op elkaar inwerken van gebeurtenissen uit respectievelijk de voorrevolutionaire era, die van de Sovjet-Unie en van de postcommunismatische tijd in Rusland. Toonaangevend in deze benadering is Karl Schlögel, die al vanaf 1984 in *Moskau lesen* pleit voor het opentrekken

De socialistische stad als ‘afwijking’

De afgelopen decennia hebben onderzoekers van allerlei pluimage zich het hoofd gebroken over het ‘anders’ zijn van Rusland en van de Russische stadscultuur in het bijzonder. Daarbij hebben geografen het pionierswerk verricht. Directe aanleiding was de explosieve verstedelijking vanaf de jaren zestig, zowel in de Verenigde Staten als in de Sovjet-Unie, waar alleen al in 1965 begonnen werd met de bouw van vijftientig nieuwe steden. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was ‘urbanisatie’ in de zin van verstedelijking in de Sovjet-Unie een ‘Unwort’, dat uitsluitend geassocieerd werd met de explosieve en ongecontroleerde groei van steden in kapitalistische economieën. De veranderde dynamiek van grootstedelijke groei, het perspectief op het ontstaan, ook in de Sovjet-Unie, van megasteden, waren de directe aanleiding voor een politieke koerswijziging in de richting van het beheersen van de stadscontouren en het ombuigen van excessieve stedelijke groei. En voor het opnieuw relevant worden van een overwegend demografisch en economisch georiënteerd wetenschappelijk onderzoek naar verstedelijking. Dat vond plaats in nauwe samenwerking met geografen uit met name Angelsaksische hoek via wetenschappelijke uitwisselingsprogramma’s met seminars, excursies en publicaties. Al in 1970 verscheen *Cities of the Soviet Union* van de Amerikaanse geograaf Ch. D. Harris, een boek dat de vakwereld confronteerde met de methodes en resultaten van het onderzoek in de Sovjet-Unie naar de dynamiek van het verstedelijkingsproces en de structuur van (nieuwe) nederzettingen.⁷ In deze fase werd het ‘anders’ zijn vooral gerelateerd aan de ‘afwijkende’ geschiedenis van de urbanisatie in het prerevolutionaire Rusland, aan de snelheid waarmee die vooral na

6 K. Schlögel, *Moskau lesen. Die Stadt als Buch* (Berlin 1984).

7 Ch. D. Harris, *Cities of the Soviet Union. Studies in their functions, size, density and growth* (Chicago 1970).

de Tweede Wereldoorlog plaatsvond en, uiteraard, aan de politieke en economische condities van de socialistische samenleving waarbinnen de verstedelijking zich voltrok. Veronderstellingen die al in de jaren voor de ‘Wende’ systematisch werden gerelativeerd zo niet ontkracht door voortschrijdend inzicht uit stadsgeografische en vooral ook stadshistorische hoek. Met als voorlopige conclusie van een Russisch-Duits stadsgeografisch onderzoeksteam dat op dit moment die aloude vraag naar het ‘afwijkende’ niet meer relevant is. En dat het verloop van het Russisch-Sovjet urbanisatieproces geheel conform is aan wereldwijde cycli en patronen, waar specifieke gebeurtenissen, zoals de Oktoberrevolutie, burgeroorlog, collectivering van de landbouw, de Tweede Wereldoorlog, massale evacuatie en deportatie, geen duurzame invloed op hebben kunnen uitoefenen.⁸

Hetzelfde kan worden gezegd van de geografische belangstelling voor de interne, ruimtelijke organisatie van de ‘socialistische stad’ die eveneens in de jaren zeventig van de grond kwam. Het klassieke bronnenboek is hier het in 1979 door French en Hamilton uitgegeven *The socialist city*, dat tot stand kwam in nauwe samenwerking met Moskovitische geografen. ‘Is there a Socialist City?’ vroegen de redacteurs zich in hun inleidend hoofdstuk af, een retorische vraag omdat in de Sovjet-Unie zelf de aan de ideologie van de socialistische stad gekoppelde, stalinistische codes sedert de jaren zestig al in onbruik waren geraakt. Het ‘anders’ zijn van de socialistische stad werd door de geografen, samen met demografen en sociologen in eerste instantie gedefinieerd als de *afwezigheid* van zowel de onroerendgoedmarkt als van allerlei vormen van (residentiële) segregatie en de nadrukkelijke *zichtbaarheid* van stedenbouwkundige kenmerken als lege paradeplaatsen, brede magistralen, markante hoogbouw en plastische verbijzondering van overheidsgebouwen. Die maken tezamen, vanuit huidige geografische optiek, de socialistische stad echter tot een hooguit regionaal stadstype dat vooral betekenis heeft als retorisch-politiek contrast met de ‘kapitalistische stad’.⁹ Pas in de jaren negentig werd het begrip ‘socialistische stad’ opnieuw actueel, kreeg het zelfs een heuristische dimensie als centrale categorie bij de veel bredere, sociale en cultuurhistorische analyse van samenlevingen volgens het Sovjetmodel.

Zijn er in Rusland steden?

De belangstelling van historici voor stadsontwikkeling in Rusland en de Sovjet-Unie valt samen met de opkomst in het Westen van de stadsgeschiedenis als nieuwe discipline halverwege de jaren zestig. De crisis van de stad in de liberale democratieën stimuleerde westerse onderzoekers tot comparatief onderzoek naar urbanisatie als een verondersteld universeel, transnationaal proces, met als centrale thema’s de samenhang tussen industrialisatie en verstedelijking en, vervolgens, de rol van politiek en (lokaal) bestuur.¹⁰

8 G.M. Lappo en Fr. W. Hönsch, *Urbanisierung Russlands* (Berlin 2000).

9 R.A. French en F.E.I. Hamilton, *The socialist city: a spatial structure and urban policy* (Chicester 1979); recent is het beredeneerde overzicht van de historiografie van de socialistische stad van Th. Bohn, *Minsk – Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion na 1945* (Wien 2008) 1-20; Th. Bohn (red.), *Von der ‚europäischen Stadt‘ zur ‚sozialistischen Stadt‘ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts* (München 2009). Een compacte historiografie van het historisch-geografisch onderzoek naar de socialistische stad in: L. Coudroy de Lille, ‘Relire la ville socialiste. Introduction’, in: *Histoire Urbaine*, 25 (2009), 5-14.

10 Exemplarisch zijn de vroege publicaties van James H. Bater zoals diens dissertatie *St. Petersburg: industrialization and change* (Studies in Urban History, 4) (London 1976) met een programmatisch voorwoord van Jim Dyos. In 1980 verscheen *The Soviet city: ideal and reality* (Londen 1980). Zie ook het reviewartikel van G.H. Andrusz, ‘Urban

Ook hier stonden programma's en publicaties aanvankelijk geheel in het teken van het opsporen van de historische achtergronden van verschillen, zoals het 'achterblijven' van stadscultuur in Rusland en de Sovjet-Unie als gevolg van het mislukken van stedelijke hervormingen aan het eind van de negentiende eeuw, het 'rurale' karakter van de verstedelijking en de rol van het platteland en dorpen als 'dragere' van de stedelijke cultuur. Werd tot de jaren negentig het Angelsaksische stadshistorisch onderzoek naar geografische en vooral economische achtergronden van de stedelijke ontwikkeling in Rusland en de Sovjet-Unie belemmerd door ontoereikend (demografisch) statistisch materiaal, Oost-Europa-onderzoekers worstelden vooral met de onbruikbaarheid van verklarende categorieën als burgerschap en openbaarheid uit de klassieke traditie van Pirenne, Weber, Simmel of Wirth voor de analyse van de stadscultuur in Rusland en de Sovjet-Unie. 'Zijn er eigenlijk wel steden in Rusland?' vroeg Michael F. Hamm zich in 1977 af een jaar na het verschijnen van het door hem zelf geredigeerde, eerste breed geschakeerde historisch overzicht van de stadsgeschiedenis van Rusland. Een vraagstelling die in de decennia daarna door de meeste historici werd aangegrepen voor het zoeken naar nieuwe antwoorden op een veel oudere vraag: die naar 'het Europese gehalte' van Rusland en van de Russische stad in het bijzonder. Een discussie die aan Europese zijde schatplichtig is aan de behoefte naar een historische onderbouwing van de identiteit van 'de' Europese stad in een globaliserende wereld, maar die na de politieke ommekeer in 1991 ook in Rusland zelf grote politieke lading heeft gekregen.¹¹ De aanvankelijk rechtshistorische en sociologische focus van vooral Duitse stadshistorici op de institutionele kanten van stadsvorming, op stedelijke autonomie en stadsburgerrecht heeft het eigenaardige karakter van de Russische stad in de pre-industriële era krachtig in beeld gebracht. De afwezigheid van de tegenstelling tussen stad en platteland, de zwakte van de 'burgerij' en het ontbreken van stedelijke autonomie zijn de belangrijkste ingrediënten van een Russisch stadsstatuut dat duidelijk afwijkt van de contemporaine stedelijke stelsels in Europa, zoals in de Zuidelijke Nederlanden, in Toscane of langs de Oostzeekust.

Dat ligt anders voor de duiding van de eerste grote verstedelijkingsgolf in de nadagen van het tsarenrijk. Die werd, mede als gevolg van de traditionele sterk rurale binding van de bevolking, gekenmerkt door een traag tempo en vooral door een sectorale concentratie rond St. Petersburg en Moskou. Maar van hieruit voltrok zich dan ook een moderniseringsbeweging die beide hoofdsteden in snel tempo in het centrum bracht van het netwerk van grote westerse metropolen als Berlijn, Parijs, Wenen, Budapest en London.¹² Door de verschuiving van de aandacht voor de bestuurlijk-institutionele kanten van stadsvorming naar de activiteiten, initiatieven en netwerken van een grootstedelijke *civil society* is recentelijk de formatie van een stedelijke elite in beeld geko-

government: a focal issue in studies on the Russian and Soviet City', in: *International journal of urban and regional research*, 3:4 (1979) 553-563.

11 K. Küntzel-Witt, 'Eine Renaissance: Stadtgeschichte(n) des vorrevolutionären Russlands', in: *Digitales Handbuch zur Geschichte und Kultur Russlands und Osteuropas* (20.12.2005) zie: <http://epub.uni-muenchen.de/788/1/kuenzel-Stadtgeschichte.pdf>. De meest gezaghebbende onderzoeker naar stadsgeschiedenis van pre-revolutionair Rusland is Manfred Hilderheimer. Snelle toegang tot diens denkbeelden en bijdragen vanaf midden jaren tachtig in: M. Hilderheimer, 'Die Russische Stadt – Subtyp europäischer Entwicklungen?', in: Fr. Lenger, Kl. Tenfelde (red.), *Die Europäische Stadt im 20. Jahrhundert: Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion* (Köln/Weimar/Wien 2006) 45-60.

12 Hildermeier, 'Die Russische Stadt', 53-56; A.V. Wendland en A.R. Hofmann, 'Stadt und Öffentlichkeit: Auf der Suche nach einem neuen Konzept in der Geschichte Ostmitteleuropas. Eine Einführung', in: A.R. Hofmann en A.V. Wendland (red.), *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900-1939*, (Stuttgart 2002) 9-23.

men die, manoeuvrerend tussen lokale bestuurlijke autoriteiten en radicale politieke groeperingen (*intelligencija*), de eigenlijke grondslag heeft gelegd voor een moderniseringsproces dat in 1917 abrupt werd afgebroken.¹³

Tot aan 1989 was de exorbitante urbanisatie in de Sovjet-Unie van de jaren dertig, toen meer dan drieëntwintig miljoen boeren (gedwongen) naar de stad emigreerden, het werkterrein van vooral geografen, demografen en sociologen. Onderzoek naar het urbanisatieproces in de twintigste eeuw was in de Sovjet-Unie geen opgave van de geschiedschrijving.¹⁴ Hoe verliep de planning en bouw van de vele honderden nieuwe steden? Wat waren de praktische gevolgen van de massale verkaveling van villa's en woonhuizen tot 'anderhalve kamers'? Hoe moeten we ons het leven in een zogenaamd 'kommunalka', de standaard collectieve woonvorm in de Sovjetstad, voorstellen? En waar en vooral: hoe woonden de vele miljoenen landarbeiders die naar de steden trokken om daar in de industrie te werken? Het zijn vooral de romans, verhalen en essays van bijvoorbeeld Boelgakov, Zoschchenko, Trifonow, Ehrenburg, Paustowski en Brodski die daar soms een glimp van laten zien.¹⁵ Maar ook over de stad zelf als fysieke omgeving werd tot voor kort nauwelijks iets gepubliceerd. In tegenstelling tot de euforische 'ontdekking' van de architectonische 'Leitbilder' van de Sovjet avant-garde, was er weinig interesse voor zowel de bouw als het gebruik van openbare voorzieningen als stedelijke infrastructuur of cultuur- en sportparken. Zo is het grootse project van de metrobouw in Moskou (1931-1935) pas rond 2000 door historici uit zowel Oost als West 'ontdekt' als object van sociaal-, techniek- en architectuurhistorisch onderzoek. 'De bekendheid van de Moskouse metro en haar betekenis voor het zelfbegrip van de Sovjet-Unie vanaf de jaren dertig, staat in geen verhouding tot de plaats die zij in het historisch onderzoek innemen', schrijft Dietmar Neutzat in zijn recente monografie.¹⁶ Daar zijn tal van oorzaken voor aan te wijzen, zoals de schaarste aan betrouwbare bronnen en de relatieve ontoegankelijkheid van het land en zijn steden. Ook mogen de effecten niet worden vergeten van de taaië 'Historikerstreit' tussen Oost-Europa-onderzoekers over de wetenschappelijke benadering van het stalinisme, die tussen totalitaristen en revisionisten. De visie dat het stalinisme, naast repressief politiek systeem, ook als een 'systeem van waarden, een sociale identiteit en manier van leven' kan worden beschouwd, heeft uiteindelijk ook de stadsgeschiedenis een nieuwe wending gegeven. Het heeft geleid tot de voorzichtige en vooral kritische ontraadseling van de sfinx die 'socialistische stad' heet. Hoe vruchtbaar een dergelijke benadering voor de stadsgeschiedenis is, heeft Stephen Kotkin laten zien in zijn monografie over de socialistische 'voorbeeldstad' Magnitogorsk. In dit vuistdikke boek uit 1995 wordt een indringend beeld geschetst van de politiek van het dagelijks leven in een nieuw te bouwen industriestad in het zuiden van de Oeral en van de gewelddadige opbouw van een welvaartsstad naar Sovjetmodel en de weerstanden daartegen vanuit de natuur, de techniek en mensen. Over urbanisatie in de eerste fase van het Stalinregime is, aldus Kotkin

13 Voor een schets van de positie van de Russische intelligentsia in Europese context zie: D. Sdvizkov, *Das Zeitalter der Intelligenz: zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg*, (Göttingen 2006) (Onkel Vanja und die Dämonen – Die Gesichter der russischen intelligencija, 139-187).

14 Bohn, *Musterstadt des Sozialismus*, 10.

15 I.K. Lilly, *Moscow and Petersburg. The city in Russian culture* (Nottingham 2002).

16 D. Neutzat, *Die Moskauer Metro. Von ersten Plänen bis zur Grossbaustelle des Stalinismus (1897-1935)* (Köln/Weimar/Wien 2001); J. Bouvard, *Le Métro de Moscou. La construction d'un mythe soviétique* (Paris 2005).

in zijn verrassende hoofdstuk over de ‘idiotie van het stadsleven’, tot nu toe vooral in generaliserende termen gesproken, los van de dagelijkse werkelijkheid in concrete steden.¹⁷ Dat moet ook gezegd worden over het duistere complot tussen de officiële woonpolitiek, de utopische denkbeelden over de ‘nieuwe leefwijze’ en de harde realiteit van de dagelijkse woon- en leefomstandigheden. In 1998 kwam Karl Schlögel met een baanbrekend artikel over ‘Kommunalka – oder Kommunismus als Lebensform’, een programmatisch essay dat het perspectief opende op een cultuurgeschiedenis van het wonen in de socialistische stad, een belofte die glansrijk is ingelost met de dissertatie van Julia Obertreis over de huisvesting en woonomstandigheden in de vroege jaren van de Sovjet-Unie.¹⁸ In het bijzonder in St. Petersburg, de stad die in 1918 haar status als keizerlijke hoofdstad had verloren, waarmee ook een einde kwam aan de stormachtige transformatie van keizerlijke residentie naar kapitalistische ‘Grossstadt’: een moderniseringsoffensief van ongekende omvang en reikwijdte dat Karl Schlögel halverwege de jaren tachtig tot thema van zijn eerste boek maakte.

De terugkeer van de Russische stad

‘Met de dood van Alexander Blok in 1921 stierf ook de stad’. Met deze mededeling begint en eindigt Karl Schlögel *Jenseits des Grossen Oktober. Das Laboratorium der Moderne: Petersburg 1909-1921*, dat in 1988 voor het eerst verscheen.¹⁹ Het boek heeft zijn historiografische wortels niet in de stadsgeschiedenis, maar in wat Gert Koenen genoemd heeft ‘*Das rote Jahrzehnt*’: de Duitse culturele revolutie uit de jaren zestig en zeventig van linkse activisten, studenten en wetenschappers met als inzet de kritische heroverweging van het recente Duitse verleden (Weimar, nationaal-socialisme, Holocaust), maar vooral ook van de Sovjet-Unie: Oktoberrevolutie, Stalinisme, Goelag en DDR.²⁰ In de context van de vorming van Schlögel (1948) als historicus zijn vooral de persoonlijkheid en werk van de marxistisch denker Helmut Fleischer van belang, de auteur van de bestseller *Marxismus und Geschichte* (1968). Voor Fleischer zijn grote woorden als ‘kapitalisme’ en ‘socialisme’ zoiets als ‘Fetischbegriffe eines verspannten Epochenbewusstseins’ die de blik op de feitelijke toestand van een technisch-industriële beschaving vertekenen. Hij pleitte daarentegen voor een ‘Geschichtsdenken als Praxisdenken’ waarbinnen zulke onderwerpen als de grote Oktoberrevolutie van 1917 niet, zoals in linkse intellectuele kringen gebruikelijk, eenzijdig vanuit haar ideologie of

17 S. Kotkin, *Magnetic mountain. Stalinism as a civilization* (Berkeley/Los Angeles/London 1995) 198-257. Kotkin staat aan het begin van een recente trend in het historisch onderzoek naar de socialistische Sovjetstad. Zie: J. Obertreis, ‘Eine neue Stadtgeschichte der Sowjetunion und Mikrostudien’, in: B.H. Bayerlein (red.), *Zeitgeschichte, Kommunismus, Materialien und Forschungen* (Frankfurt a.M. 2003) 135-148. Zie ook: K. Schlögel, ‘Der Zentrale Gorkij- Kultur- und Erholungspark (СПО) in Moskau. Zur Frage des öffentlichen Raums im Stalinismus’, in: M. Hilderheimer (red.), *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung* (München 1998) 255-274.

18 K. Schlögel, ‘Kommunalka – oder Kommunismus als Lebensform. Zu einer historischen Topographie der Sowjetunion’, in: *Historische anthropologie*, 6:3 (1998) 329-346; J. Obertreis, *Tränen des Sozialismus. Wohnen in Leningrad zwischen Alltag und Utopie 1917-1937* (Köln/Weimar/Wien 2004); zie vooral de prachtige website: ‘communal living in Russia’, gebaseerd op publicaties van Ilyá Utekhin (European University, St. Petersburg) <http://www.kommunalka.colgate.edu/>.

19 K. Schlögel, *Jenseits des Grossen Oktober: Das Laboratorium der Moderne. Petersburg 1909-1921* (Berlijn 1988). Tweede druk met gewijzigde titel *Petersburg. Das Laboratorium der Moderne 1909-1921* (Berlijn 2002). K. Schlögel, F.N. Schenk en M. Ackeret (red.), *Sankt Petersburg. Schauplätze einer Stadtgeschichte* (Frankfurt/New York 2007).

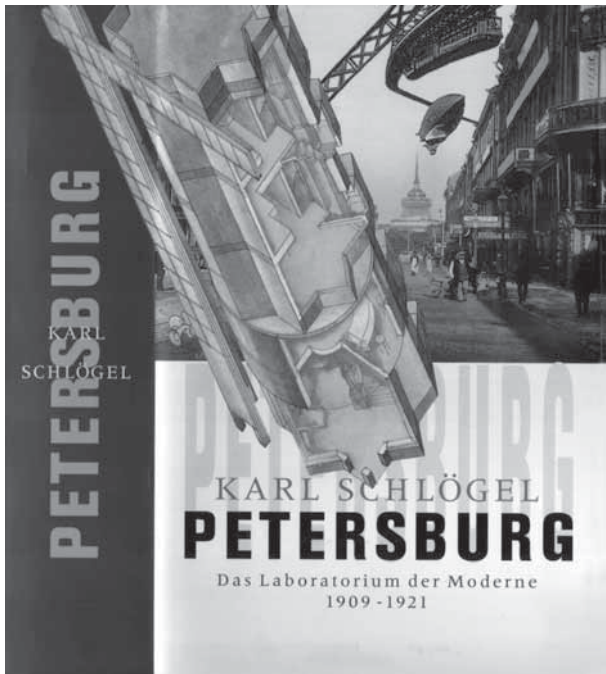
20 G. Koenen, *Das rote Jahrzehnt. Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967-1977* (Keulen 2001), 257-358 (Alte Linke, Neue Linke).

marxistisch-leninistische doctrines wordt begrepen, maar vooral vanuit een historisch krachtenveld, vanuit de concrete sociale en maatschappelijke bewegingen die in het Rusland van 1917 samenkwamen.²¹ Daarmee werd de fixatie op de Oktoberrevolutie als historische cesuur ter discussie gesteld en kwam ook het Rusland aan de andere kant van de revolutie eigenstandig in beeld. Vanuit deze visie op de moderniseringsgeschiedenis van Rusland leefde ook de belangstelling op voor de Russische intelligentsia, die reeds in 1909 met haar onbarmhartig zelfonderzoek de wortels van het Russisch totalitarisme had blootgelegd. Haar 'habitus' en grondwaarden had in de jaren zeventig en tachtig aan actualiteit gewonnen in kringen van dissidenten, niet alleen in de Bondsrepubliek maar ook in de Sovjet-Unie zelf.

Oorspronkelijk begonnen als een geschiedenis van de Russische *Intelligencija*, groeide het boek tijdens het schrijven uit tot een ongebruikelijke stadsgeschiedenis van St. Petersburg. Anders dan bijvoorbeeld Daniel Brower in zijn analyse van de Russische stad tussen traditie en moderniteit, houdt Schlögel zich niet bezig met de modernisering van de Russische stad maar, omgekeerd, probeert hij de modernisering van Rusland af te lezen uit het gezicht van de stad.²² Hij dringt door in het massief van de Russische moderniteit zelf, zoekt naar sonderingen en vindt die in de tekens en teksten van de stad. En daarbij gaat hij vrij en onorthodox te werk. In dit boek komen gelijktijdig de stad zelf aan het woord, met haar boulevards, paleizen, kantoren, cafés en stationsgebouwen als de personages wier lot en levenslijnen met deze locaties verknoopt zijn. Wie op deze wijze het laboratorium St. Petersburg betreedt, neemt veel risico's. Hij loopt immers dwars door fronten en milieus, mengt zich in vakdiscussies over architectonische stijl, stedenbouw en stadsplanning, bemoeit zich met de repertoires van toneel en muziek, leest de advertenties in kranten, raadpleegt adresboeken en stadsgidsen en speurt in dienstroosters van boten, bussen en treinen. Daarbij overschrijdt hij uiteraard de grenzen van zijn eigen vak, wat onvermijdelijk is, omdat hij op zoek is naar iets dat dwars door alle segmenten van het maatschappelijke leven heenloopt. Bij die speurtocht fungeert de Russische *Intelligencija* als alerte gids. In het centrale hoofdstuk over de 'Argonauten van de 20^e eeuw' beschrijft Schlögel hun lotgevallen tijdens de historische gebeurtenissen tussen 1909 en 1921. Geen essay over de herkomst van hun denkbelden, hun identiteit als sociale groep of over hun onvermijdelijke ondergang, maar veeleer een poging zich als waarnemer te mengen in hun discussies en zich te verplaatsen in de tijdshorizon van een elite die in crisis geraakt is door de gewelddadige 'inslag' van de moderniteit die zich voor hun ogen voltrok. In de jaren negentig begon in Rusland de eerste echte industriële revolutie, waarbij de aanleg en uitbouw van het spoorwegennet tot spil van de industrialisatiepolitiek werden gemaakt. Vlak voor 1900 werden met overwegend buitenlands kapitaal in Rusland de grootste en modernste fabriekscomplexen ter wereld gebouwd. Daarmee trad ook een nieuwe klasse van industriëlen, ondernemers en bankiers aan waarvan er enkelen door Schlögel worden voorgesteld zoals Ivan D. Sytin, de 'keizer van de pers', die met zijn massa verspreiding van volkskranten en goedkope literaire uitgaven decennia vooruit liep op de pedagogische

21 Voor Helmut Fleischer en diens denkbelden zie *Initiative für Praxisphilosophie und konkrete Wissenschaft* www.praxisphilosophie.de/ ga naar categorie: Vordenker.

22 D.R. Brower, *The Russian city between tradition and modernity, 1850-1900* (Berkeley, Calif. 1990).

Afbeelding 2: Boekomslag van K. Schlögel, *Petersburg. Das Laboratorium der Moderne 1909-1929* (1988/2002).

programma's van de Sovjets.²³ De technische en industriële revolutie werd gedragen en uitgebouwd door een nieuwe elite van hoogopgeleide, gespecialiseerde professionals op alle gebieden van het openbare leven: bestuurders, artsen, ambtenaren, professoren en ingenieurs. Kortom een sociale groep van zakelijk ingestelde intellectuelen die door de oude, radicale garde overigens werd afgedaan als apolitek en alleen geïnteresseerd in de opbouw van een eigen 'normaal bestaan'. Het zijn echter deze nieuwe maatschappelijke elites die de grondslagen hebben gelegd van een eigen 'burgerlijke cultuur', die zich in een stad als St. Petersburg letterlijk een plaats moest veroveren te midden van de bestaande, aristocratische instituties van een keizerlijke residentie. Om er achter te komen waar en vooral wat er precies veranderde gaat Schlögel letterlijk de straat op, in dit geval natuurlijk de Newskij Prospekt, die hij als een antropoloog met adresboekje in de hand afloopt en als de ware 'biotoop van de hoofdstedelijke intelligentsia' uitputtend in kaart brengt. Overigens niet nadat hij in het eerste hoofdstuk uitvoerig is ingegaan op de (onuitgevoerde) plannen van diezelfde intelligentsia voor de modernisering van de 'tragische Imperiale' volgens de beproefde formule van Haussmann. Het is precies dit onderscheid tussen stedenbouwkundige planvorming en dagelijkse stedelijke ervaring – het zoeken van de moderniteit niet op de tekentafel, in ontwerpen of manifesten maar op straat, niet in architectuurtraktaten maar in de stijl van gebouwen en in de fantasmagorie van winkels, warenhuizen en bioscopen – dat de essentie vormt van Schlögel's idee van stadsgeschiedenis. Hiermee voegt hij meteen ook iets wezenlijk toe aan Schorske's *Fin-de-Siècle Vienna* (1961), het magistrale boek dat aan het begin staat

²³ Schlögel, *Petersburg*, 253-302 (Ivan D. Sytin. Vom russischen Pressezaren zum Rentier der Sowjetmacht. Die überschüssende Aufklärung).

van al het stadshistorisch onderzoek naar grootstedelijke moderniteit.²⁴

Hoe moeten we ons een concrete voorstelling maken van de Newskij Prospekt als plaats bij uitstek van de Russische moderniteit? De beantwoording van die vraag levert het spannendste hoofdstuk uit het boek op.²⁵ Voor Schlögel zijn geschreven historische bronnen niet voldoende en ook in de literaire fictie geeft de boulevard niet al haar geheimen prijs. Op de Newskij Prospekt domineert de ‘macht van het oog’ en dus begint Schlögel met een imaginaire wandeling over de Prospekt van 1910 aan de hand van een geïllustreerde stadsbeschrijving en adresboek uit die tijd. Die levert een ruim vijftien bladzijden lange opsomming op van gebouwen met huisnummers, jaartallen, namen van bouwheren en architecten en hun toenmalig gebruik en functie. Deze microstructuur van gebouwen laat zien hoe omstreeks 1910 de Prospekt het centrum was niet alleen van klein- en grootwinkelbedrijven – vooral op gebied van luxe consumptieartikelen – maar ook van het nationale en vooral internationale (financiële) handelsverkeer. Maar als flaneur heeft Schlögel ook een scherp oog voor details. Zo telt en beschrijft hij reclameborden, noteert niet minder dan veertig reclamebureaus en agentschappen en ontdekt hij dat er op dat moment in St.Petersburg dagelijks meer dan veertig kranten werden gemaakt en verspreid. In de krantenburelen aan de Prospekt voltrok zich het proces van commercialisering en vooral van professionalisering van zowel journalistiek als het krantenbedrijf; ontstond een voor Rusland ongekende vorm van openbaarheid waarvan – naast kranten en boeken – met name ook de film en bioscoop de belangrijkste symbolen zijn. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog konden men aan de Newskij Prospekt terecht in maar liefst vijftientwintig bioscopen: Schlögel drukt een complete lijst van adressen, namen en bouwjaar af. Dat waren niet alleen plaatsen van ontspanning en vermaak, maar ook van instructie en lering. Lang voordat de Sovjet de film tot medium bij uitstek voor de modernisering van Rusland uitriepen, functioneerden de bioscopen aan de Newskij Prospekt met hun buitenlandse films, journaals en documentaires als echte nieuwszenders die een nieuwe betekenis gaven aan de historische rol van St. Petersburg als ‘venster op de wereld’.

Dat de Newskij Prospekt in korte tijd kon veranderen van imperiale avenue tot kruispunt van handel, verkeer en consumptie, hing ook samen met het vertraagde proces van segregatie in de Russische stad. De ontvlechting van sociale lagen en verbanden was niet compleet en de opsplitsing van de woonomgeving vond niet plaats op de schaal van de stad maar nog in de huizen, met de eenvoudigen in kelder- of mansarde-woningen en de gegoede burgerij op de bel-etage. Het is juist die buitengewone concentratie van het heterogene – van rijk tot arm, van hof, kerk, bankwezen, krantenbedrijf, hotels, winkels en bioscopen, alles door elkaar – die de Newskij Prospekt tot een unieke encyclopedie van het moderne Rusland maken, tot de plek waar de geboorte van een burgerlijke openbaarheid plaatsvond, maar waar die tevens abrupt aan haar eind kwam. Met de Oktoberrevolutie van 1917 verdween niet alleen een burgerlijke middenklasse, maar daarmee ook de door haar gedragen prille burgerlijke cultuur. Na

²⁴ C.E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture* (New York 1961). Voor een polemische review van recente studies naar moderniteit en ‘Grossstadt’ zie: E. Klautke, ‘Urban history and modernity in central Europe’, *The historical journal*, 53:1 (2010), 177-195.

²⁵ Schlögel, *Petersburg*, 201-252 (Der Newskij-Prospekt. Der Stadtraum als politischer Raum. Das Biotop der hauptstädtischen Intelligenz).

de burgeroorlog in 1921 kwam een massale exodus op gang van kunstenaars, journalisten, wetenschappers en ondernemers, die in de jaren daarna zou leiden tot een nieuwe topografie van de 'Russische Moderne', een nog niet volledig in kaart gebracht netwerk van de Russische diaspora: van Sjanghai en New York tot aan Londen en Parijs, met als centrum het 'Russische Berlijn'.²⁶

Historische waarneming

De manier waarop Schlögel de fysiognomie van de Newskij Prospekt beschrijft en interpreteert als een tekst waarin de mythologie van de moderne tijd is vastgelegd, herinnert natuurlijk aan Walter Benjamin en met name aan diens monumentale *Passagenwerk*. De door Fleischer gepostuleerde geschiedschrijving als 'konkrete Wissenschaft' bracht Schlögel, niet geheel onbegrijpelijk, tot de kleine filosofie van het flaneren van Walter Benjamin. Die kwam hij letterlijk op het spoor in Moskou, aan het begin van de jaren tachtig. *Moskau lesen. Die Stadt als Buch* uit 1984 is, ondanks de lichtvoetige en bijna journalistieke stijl, een leerboek stadscultuur, een oefening in het lezen van de stad, niet als architectuurtoerist maar als geletterde flaneur voor wie de stad, de plek en de topografie de beste leermeesters van de geschiedenis zijn.²⁷ Vrijwel alle kunstgrepen die Schlögel in zijn Newskij Prospekt-analyse ten beste geeft, zijn voorbereid en beproefd in het Moskou-boek, zoals het gebruik van adresboeken als historische documenten; de decodering van uithangborden, schilden en reclameboodschappen, de ont-rafeling van de biografische kluwen van woning en bewoners en, tenslotte, de interactie tussen weten en kijken. In het grote boek over de andere kant van 'de grote Oktober' keren deze thema's allemaal terug als hoofdstukken in een groter historisch narratief, als technieken om vanuit de stadsgeschiedenis greep te krijgen op *St. Petersburg 1900*, geboorteplaats van de 'Russische Moderne'.

Maar Walter Benjamin is niet de enige inspiratiebron en gids. In de jaren tachtig, toen Schlögel in Moskou en Leningrad aan zijn onderzoek begon, circuleerden daar in kringen van dissidenten en underground teksten die het Sovjet-embargo op stadsgeschiedenis ondermijnden. Boeken en artikelen waarin kennis over een doodgezwegen, imaginaire stad lag opgehoopt en die pas later, in het uur van de Perestrojka, opnieuw en massaal op de markt werden gebracht. Met toespitst op Leningrad/St. Petersburg als absolute klassieker Anziferow's *Die Seele Petersburgs* uit 1922.²⁸ Hoewel geschreven op moment waarop St. Petersburg als burgerlijke 'Grossstadt' op het punt stond te verdwijnen, is het alles behalve nostalgisch of cultuurpessimistisch van toon. Integendeel, het is een systematisch handboek voor het leren van de taal van St. Petersburg, dat bij vlagen herinnert aan het stedenbouwkundig traktaat van Camille Sitte, met wie hij de passie voor het Italiaanse stadsinterieur deelt. Nikolai Anziferow is echter geen

26 S. Finkel, *On the ideological front. The Russian intelligentsia and the making of the Soviet public sphere* (Princeton, NJ, 2007) In de jaren negentig voerde Schlögel een omvattend interuniversitair onderzoeksproject uit naar de Russische emigratie. Belangrijkste publicaties: K.Schlögel (red.), *Der grosse Exodus: die Russische Emigration und ihre Zentren 1917 bis 1941* (München 1994); idem (red.) *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941. Leben im europäischen Bürgerkrieg* (Berlijn 1995); idem, *Ostbahnhof Europas. Russen und Deutschen in ihrem Jahrhundert* (Berlijn 1998).

27 Schlögel, *Moskau lesen*, 368-384 (Die Spur Walter Benjamins).

28 N.P. Anziferow, *Die Seele Peterburgs* (Vorwort Karl Schlögel) (München 2003); E. Johnson, 'Transcendence and the city: Nikolai Anziferow's The Soul of Petersburg as an Aesthetic Utopia', in: Lilly (red.), *Moscow and Petersburg*, 103-116.

Afbeelding 3: St. Petersburg, Nevskij-Prospekt, gezicht naar het noorden.

architect maar historicus en volkskundige, die de geest van de stad niet enkel zoekt in het ‘zondagse gewaad’ van de stad – in het historisch stadsplan met zijn officiële monumenten – maar ook op vrijplaatsen en in toevalligheden van het dagelijks leven. Als flaneur pleit Anziferow voor contemplatie en het zich daarbij voor de geest halen van de beelden en observaties uit de rijke literaire verbeelding van de stad. Deze vorm van stadsstudie als een combinatie van literair en architectonisch veldwerk is kenmerkend voor de Russische beoefening van stad- en volkscultuur (*kraevedenie*), waarvan Anziferow in de jaren twintig een van de belangrijkste vertegenwoordigers was. Dat was niet zozeer een academische aangelegenheid maar een brede nationale, culturele *renaissance*, gerelateerd aan de doorbraak van de Russische moderniteit omstreeks 1900.²⁹ Het was in eerste instantie een literair geïnspireerd, esthetisch denken over de oorspronkelijkheid van de Russisch nationale cultuur. Een vooral defensieve, tegen de populariteit van het westers beschavingsmodel gerichte beweging, die evenwel in de laboratoria van de grote steden tot ongekende en overrompelend modernistische syntheses leidden in het werk van experimentele kunstenaars als Kandinsky, Malewitsch, Wrubel en vooral Diaghilev. Vervolgens groeide de beweging uit tot een massaal volkspedagogisch project, met als ondertoon de ‘zelfontdekking’ van een land en volk, meegesleurd in een allesomvattend moderniseringsproject. Een groeiende ‘boom’ in volkskunde en volkscultuur, die door de Revolutie niet werd afgebroken, maar zeker in een stad als St. Petersburg juist werd aangewakkerd. In 1921, toen de dagelijkse

²⁹ E. Johnson, *How St. Petersburg learned to study itself. The Russian idea of kraevedenie* (University Park, PA 2006); A. Rustemeyer en D. Siebert, *Alltagsgeschichte der unteren Schichten im russischen Reich (1860-1914)* (Stuttgart 1997).

Afbeelding 4: St. Petersburg, Mutschnoi-sstraat, etalage van een winkel in wasdoek, c. 1900.

leefomstandigheden in Leningrad desastreus waren, richtten Iwan Grews en Nikolai Anziferow een instituut op voor systematisch onderzoek naar de historische topografie van de stad, waarin de methode en theorie van het excursiewezen (Exkursionistik) centraal stonden. Vanuit het instituut werden excursies georganiseerd naar de Newskij Prospekt: allesbehalve cultuurtoeristische rondleidingen, maar eerder oefeningen in topografisch veldwerk, gericht op het ter plekke zichtbaar maken van de geschiedenis. Excursies niet alleen naar de ‘verzonken’ Prospekt, maar ook naar andere stadswijken met hun kloosters, begraafplaatsen en stationsgebouwen. Rondleidingen door de vertrekken van de keizerlijke familie en adel in de verlaten paleizen, maar ook langs de heroïsche plaatsen van de Revolutie: door de fabrieken, scheepswerven en spoorwegemplacements waar zich stakingen, schermutselingen en bestormingen hadden afgespeeld. Tot aan het jaar 1929, toen dit particulier initiatief van praktisch geschiedenisonderwijs hardhandig werd beëindigd, manifesteerde deze massale behoefte aan historische kennis en nationale zelfbewustwording door volkskundige programma’s zich met een allure die hooguit vergelijkbaar was met die van de latere New Deal in de Verenigde Staten.

Hermeneutiek van de ruimte

In *Die Seele Peterburgs* keren vrijwel alle ingrediënten van het werk op het gebied van volkscultuur en veldwerkstudies van het Instituut voor Land- en Volkkunde in gesystematiseerde vorm terug, met als dragers de topografisch georiënteerde literaire

analyses van nationale dichters en romanschrijvers: van Alexander Pushkin via Gogol tot aan Dostojewski toe. Maar de denkwijze en systematiek van de school van Anziferow hebben ook de geschiedopvatting van Schlögel zelf diepgaand beïnvloed. Heeft hij van Walter Benjamin het flaneren geleerd, van Anziferow en de stadsstudies uit de prille fase van de Sovjet-Unie heeft hij de passie overgenomen voor het op reis en excursie gaan en bij hen ook de technieken geleerd van het lezen van de geschiedenis vanuit de fysieke ervaring met de ruimte. Maar er is nog een veel sterkere band, en dat zijn de achterliggende opvattingen over een integrale wetenschap, gefocust op het verkennen van raakvlakken en het overschrijden van disciplinaire grenzen. Rond 1900 waren er overal in Europa centra van wetenschappelijk onderzoek waar de samenhang tussen geschiedenis, cultuur en ruimte opnieuw werd gewogen. Zo bijvoorbeeld in de Leipziger Schule waar geografen als Ratzel en Lamprecht werkten aan de versmelting van geografie en geschiedenis in een overkoepelende ‘Antropogeographie und Landesgeschichte’, met als ideaal het op het spoor komen van de aan de historische ontwikkelingsgang ten grondslag liggende ‘geest’ of beter gezegd: wetmatigheid en code.³⁰ Ook St. Petersburg maakte in de dagen van Anziferow (nog) deel uit van dat internationale netwerk. Interdisciplinariteit stond hoog in het vaandel van bijvoorbeeld het *Institut für Kunstgeschichte*, een van de vier culturele instellingen binnen de nieuwe topografie van het intellectuele St. Petersburg van na 1917. Hier waren in de jaren van oorlog, revolutie en belegering, kleumende wetenschappers bezig de kunstgeschiedenis te integreren in de domeinen van gedrag- en maatschappijwetenschappen. Zij werkten gezamenlijk aan methodes om de vorm en structuur van het kunstwerk niet meer intuïtief (kennerschap) maar vanuit een objectieve, sociaalwetenschappelijke basis te analyseren. De paradigma’s van de Europese wetenschapontwikkeling rond 1900, in het bijzonder die van de geografie, hebben hun sporen nagelaten in de historiografie van Karl Schlögel.³¹ Met dien verstande dat hij in zijn studies naar Moskou, naar de moderniteit in St. Petersburg, naar het Russische Berlijn en in de talloze essays over steden in Midden- en Oost-Europa niet op zoek is naar de ‘geest’ of ‘ziel’ van steden en regio’s – niet naar constanten, codes of lessen – maar veeleer naar de betekenis van de topografische ruimte voor het begrip van geschiedenis.

‘Geschichte spielt nicht nur in der Zeit, sondern auch im Raum’; met deze raadselachtige zin opent *Im Raum lesen wir die Zeit* uit 2003.³² Dit is geen theoretische reflectie over de ‘spatial turn’ binnen de historische wetenschappen, maar een historisch voorbeeldenboek met tableaux en verhalen uit geografie, kunstgeschiedenis, cartografie

30 Anziferow, *Die Seele Petersburgs*, inleiding Schlögel; voor de Leipziger Schule zie o.a.: E. Uener, ‘Kulturtheorie an der Schwelle der Zeiten’, *Archiv für Kulturgeschichte*, 80:2 (1998) 375-415. Zie ook de website van de auteur: www.uener.com/kulturth.html.

31 Schlögel, *Petersburg*, 557-635 (Petersburger Intelligencija 1921; Bewohner der Archipels, Passagiere der Arche). Relevant voor tal van Schlögels opvattingen over Ruslandkunde en trouwens over de geschiedwetenschappen in het algemeen: de betekenis van observatie, verbinding met de ‘Praxis’ en de plaats van de Oost-Europese geschiedenis in de ‘Gesamtgeschichte’, zijn de persoonlijkheid en het werk van Otto Hoetzsch, grondlegger van de Ruslandkunde in Berlijn. Zie: Schlögel, *Berlin Ostbahnhof*, 308-324 (Von der Vergankelijkheit eines Professorenlebens: Otto Hoetzsch und die Deutsche Ruslandkunde).

32 K. Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (München 2003); F.B. Schenk, ‘Das Paradigma des Raumes in der Osteuropäischen Geschichte’, *Zeitenblicke*, 6:2 (2007) (24.12.2007) www.zeitenblicke.de/2007/2/schenk/index_html; M. Rolf, ‘Importing the “spatial Turn” to Russia. Recent studies on the spatialization of Russian history’, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian history*, 11:2 (2010) 359-380.

en toeristisch met als bedoeling: de herijking van de geschiedschrijving door het herstel van de eenheid van ruimte, tijd en handeling. *Spacing history* is volgens Schlögel iets anders dan focussen op de ruimtelijke voetafdruk van politieke, sociale of economische processen of gebeurtenissen; ook is het geen variant op het cultuurhistorische *lieu de mémoire*-concept maar verwijst het naar een *verruiming* van de geschiedbeoefening: op het schrijven van geschiedenissen die cirkelen rond een ‘Geschichtsort’ om de daar zichtbare tijdsporen te lezen, te ontwarren en opnieuw te enceneren. Wat dat betekent voor de stadsgeschiedenis wordt duidelijk in Schlögels grote boek over de Russische intelligentsia. St. Petersburg wordt hier niet opgevoerd als decorstuk of sfeervolle achtergrond, integendeel: de stad is het *totale* theater waar geleerden, kunstenaars, filosofen, architecten en krantenmakers – het hele scala van de intellectuele wereld van dat moment – overtuigend en aanschouwelijk tot leven komen als herkenbare personen, handelend in concrete situaties binnen authentieke milieus. In *Das Laboratorium der Moderne: St. Petersburg 1909-1921* kwam Schlögel op proefondervindelijke wijze tot de slotsom dat de geschiedenissen van de ‘Russische Moderne’ vanuit een stedelijke hermeneutiek het scherpst en overtuigendst in beeld kunnen worden gebracht.

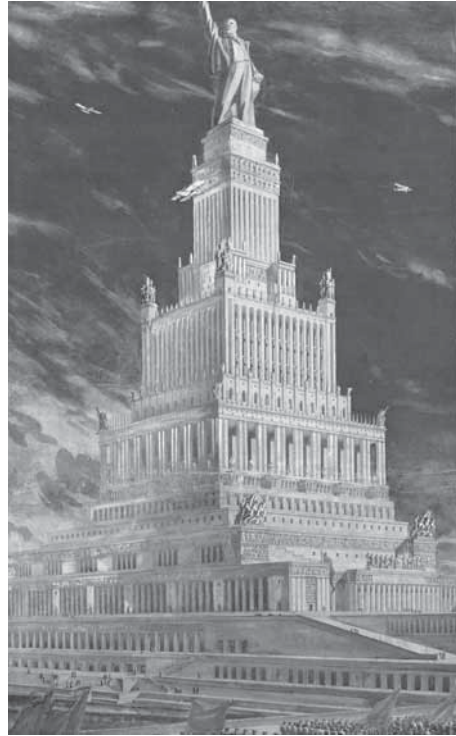
Chronotoop Moskou 1937

De terugkeer van de Russische stad in het Europese bewustzijn is een weg met veel obstakels. Door de obsessie voor het jaartal 1917 als beslissende cesuur in de geschiedenis van het moderne Rusland, is het zicht op St. Petersburg als moderne Europese *Grossstadt* lang versluierd. Maar de ‘vreemdheid’ van de stedelijke samenleving in Rusland wordt, aan de andere kant, ook in stand gehouden door de blinde vlek in het historisch inzicht in het gewone bestaan en dagelijks leven binnen de stalinistische Sovjet-Unie, mede als gevolg van rivaliserende scholen binnen het Stalinismeonderzoek. Daarmee is ook het zicht op het jaar 1937 – van de Grote Terreur – als cruciale cesuur in de Europese beschavingsgeschiedenis lang vertroebeld gebleven. In de ogen van Karl Schlögel is het weer zichtbaar maken van deze breuk – het bewustmaken van een ongekende catastrofe waardoor Rusland voor lange tijd uit het Europese bewustzijn verdween – een absolute voorwaarde voor de terugkeer van het land en haar ‘vergeten steden’. Dat was de directe aanleiding voor het schrijven van het in 2008 verschenen boek *Terror und Traum. Moskau 1937*, wederom geen stadsgeschiedenis in de gebruikelijke zin van het woord, maar een geschiedenis van extremen waarin de ondergang van het ‘oude’ Moskou en de opkomst van een nieuwe ruimte – die van de Sovjetstad – samenvalt, ja onlosmakelijk verbonden is met het huiveringwekkende lot van honderdduizenden.³³

Het boek opent met de adembenemende vlucht richting Moskou van Margarita, de hoofdfiguur uit de roman van Bulgakow, waarmee de lezer rechtstreeks naar het epicentrum van het historisch geweld wordt verplaatst: het Moskou vanaf eind 1936 tot het begin van 1938. Het jaar 1937 vormt niet alleen het hoogtepunt van de Grote Terreur, van massa-arrestaties, verhoren, showprocessen en executies, het was ook het jaar van strak georganiseerd optimisme, van feesten, parades en herdenkingen, zoals die ter gelegenheid van het eeuwfeest van Alexander Pushkin, de opening van het eerste metrostation, de afkondiging van de nieuwe grondwet en de bombastische ont-

33 K. Schlögel, *Terror und Traum. Moskau 1937* (München 2008).

Afbeelding 5: Boekomslag van K. Schlögel, *Terror und traum*. Moskou 1937 (2009).

vangsten van luchtvaartpioniers en Alaska-overwintersaars. Gebeurtenissen die zich vaak in dezelfde ruimtes afspeelden, met dezelfde acteurs in verschillende rollen: een theater van verraad, valsheid en bedrog, waar niet alleen historici achteraf, maar ook de toeschouwers van toen, met ontzetting, ongeloof en onbegrip naar hebben gekeken. De geschiedenis van de grote zuiveringen – het moment van de ‘grote sprong’ aan het einde van de geschiedenis – is tot nu toe geschreven vanuit het perspectief van de aanstichters: het totalitaire machtssysteem met Stalin als symbool – of vanuit de slachtoffers en de sociale werkelijkheid onder het stalinisme. Anders gezegd: vanuit de gescheiden sferen van politieke ideologie en dagelijks leven. Schlögel brengt die bij elkaar door zowel de politieke organisatie en technische uitvoering van de terreur als de dagelijkse ervaring en omgang daarmee door Sovjetburgers te beschrijven binnen en vanuit één plek: Moskou. Hij doet dat aan de hand van tweeënveertig episodes die als podia van geweld, angst en euforie, verankerd zijn in de topografie van de stad. Daarbij gaat hij te werk als een journalist die voortdurend van locatie verwisselt. Nu eens is hij in het Huis van de Vakbonden waar de grote showprocessen plaatsvonden, dan zonder overgang staat hij op het Pushkinplein waar een officiële herdenking plaatsvindt; even later snelt hij naar het Moskwa-Wolga kanaal om zich daar te laten rondleiden door een geïmproviseerde kampstad aan het water. Tenslotte komt hij, in het laatste hoofdstuk, terecht in een gevangenis in de Lubjanka en vertelt hij het hartverscheurende verhaal van de ter dood veroordeelde Bucharin die, wachtend op zijn executie, worstelt met een afscheidsbrief: zijn ‘letztes Wort’. In deze geschiedenis van terreur, angst en droom, vervult de stad als plaats van gemeenschappelijke hande-

ling en ervaring een buitengewoon dramatische zo niet onheilspellende rol. Door de toepassing van het retorisch procédé van eenheid van tijd, plaats en handeling wordt de stad rechtstreeks bij het drama betrokken; de stad houdt, wederom, op louter decor te zijn, wordt medeplichtig en figureert als een factor zonder welke de gebeurtenissen niet zijn te begrijpen en op te schrijven. De vraag is evenwel: hoe construeer je een geschiedenis die vanuit zoveel perspectieven en vanaf zoveel locaties wordt verteld? Wat moeten we ons, met andere woorden, bij een historisch narratief van gelijktijdigheid van het ongelijktijdige precies voorstellen? Geschiedschrijving is geen theater. Schlögel is daar helaas terughoudend in, maar doet wel enkele methodische suggesties: zo typeert hij, onder verwijzing naar de historische poëtica van Michael Bakhtin, het Moskou van 1937 als een knooppunt van krachten; als ‘Chronotoop Moskou 1937’, een naar tijd en ruimte geordend beeld van willekeur, shock, angst, totale uitputting en moed. Ook wijst hij terloops op de grote stadsromans uit de eerste helft van de twintigste eeuw – die van Hermito von Doderer (Wenen), Dos Passos (New York), Alfred Döblin (Berlijn) of van Alexander Belyi (St. Petersburg) – die een scala aan constructies bieden voor de verbeelding van chaos en onoverzichtelijkheid van leven in één specifieke stad. Maar in de praktijk lijkt hij te kiezen voor iets anders. Juist omdat hij als historicus niet analyseert maar vertelt, geen these opwerpt of verdedigt maar het onvoorstelbare zichtbaar wil maken, opteert hij voor een vorm van ‘epische geschiedschrijving’. Voor een geschiedenis waarin de grenzen van het voorstelbare worden verkend, die niet naar een eindpunt (telos) of conclusie voert, maar in principe onvoltooid blijft. Het fragmentarische karakter van het boek – de indeling van tweeënveertig ogenschijnlijk willekeurig gerangschikte episodes – is dan ook geen zwakgebod maar opzet: de kracht van de wervelstorm en botsing van de gebeurtenissen, worden door Schlögel niet vooraf gemeten maar eenvoudig losgelaten op de lezer die daarmee een actieve rol in het geschiedenisverhaal krijgt toegewezen.

Geschiedenis als roman

Schlögels manier van geschiedenis schrijven heeft uitgesproken literaire kwaliteiten. Die zijn niet enkel stilistisch van aard, maar zijn voor een belangrijk ook terug te voeren op het literaire genre waar hij zich als historicus van bedient. Lijkt het idee van ‘epische geschiedschrijving’ terug te wijzen naar Walter Benjamins thesen *Über den Begriff der Geschichte* (1940/1942), minstens zo aanwijsbaar zijn de sporen naar het literaire debat uit de beginjaren van de Sovjet-Unie toen traditionele literaire canons over boord werden gegooid en het ‘einde van de roman’ werd aangekondigd.³⁴ Ossip Mandelstam sprak in dit verband over een ‘sociale revolutie’ in de literatuur en de noodzaak tot een grondige theoretische heroverweging van de romankunst. De moderne roman is een ‘roman van de geschiedenis’, waarin niet de gebeurtenissen als zodanig het eigenlijke onderwerp behoren te zijn, maar de worsteling van het individu/verteller om het eigen leven, dat van het tijdsgewricht en de historische gebeurtenissen, vanuit zoveel mogelijk stand- en gezichtspunten ‘polyfoon’ te begrijpen en intellectueel te organiseren. Te midden van alle literatoren uit het toenmalige taallaboratorium Petrograd, was Ilya Ehrenburg één van de schrijvers die vanaf zijn vroegste roman *Julio Jurenito* uit 1921

34 K. Baessler, *Walter Benjamins Thesen über den Begriff der Geschichte* (Frankfurt a.M. 1996).

zich serieus heeft beziggehouden met de internationale vervlechtingen van individuele levenslopen, locaties en lotgevallen. Dat is ook de inzet van zijn vele reisboeken, reportages en memoires die allemaal dit gemeen hebben: verslaving aan de eigen tijd. Met als hoogtepunt de massieve autobiografie *Menschen Jahre Leben*, dat terecht een sociale bewustzijnsroman is genoemd, omdat hier vanuit het eigen levensverhaal – dat zich als dat van geen ander bewoog tussen Oost en West – zicht wordt geboden op het totale wereldpanorama uit de eerste helft van de twintigste eeuw.³⁵ In dit boek komen vrijwel alle kopstukken uit het internationale politieke en culturele leven uit de eerste helft van de twintigste eeuw aan bod; wordt een veelstemmig beeld van ingewikkelde historische samenhangen geschetst die, in de woorden van Ehrenburg, ‘nog geen eigendom van de geschiedwetenschap zijn’ en die de schrijver eigenlijk zelf ook nog niet helemaal vermag te doorgronden. Dit is ook precies de werkwijze achter het Moskou-boek van Karl Schlögel, maar dan in omgekeerde richting. Optornend tegen een schier onoverzienbare massa aan historische kennis, schrijft Schlögel ‘geschiedenis als een roman’ en bedient zich van een schrijfwijze die datgene aanschouwelijk en vooral erfahrbaar maakt, dat door een academisch versnipperde historische wetenschap uit het zicht van het Europese bewustzijn dreigde te raken: Moskou 1937 als catastrofaal ‘Tatort’ van verraad, terreur, executie en utopie

35 E.J. Brown, ‘Trifonov: The historian as artist’, in: T.Z. Thompson (red.), *Soviet society and culture. Essays in Honor of Vera S. Dunham* (Londen 1988), 109-123; R. Schröder, *Roman der Seele, Roman der Geschichte. Aufsätze* (Leipzig 1986) 193-195; I. Ehrenburg, *Menschen Jahre Leben* (voorpublicatie *Nowy Mir* 1960/65; Duitse editie München 1962/65); E. Thiele, *Literatur nach Stalins Tod. Sowjetliteratur und DDR-Literatur. Ilja Ehrenburg, Stephan Hermlin, Erwin Strittmatter, Christa Wolf, Juri Trifonow* (Frankfurt-Wien 1995) 33-101.